

Monitieteisen termityöhankkeen työkokous 16. 5. 2016

Läsnä: Tiina Käkelä-Puumala, Aki Saariaho, Janne Vanhanen (alustaja), Pirkko Koski, Lea Laitinen, Markku Roinila (sihteeri), Aino Kukkonen

Käsiteltävä termi: *ilmaisu*

Kokouksen alustaja Janne Vanhanen aloitti toteamalla, että termi ilmaisu on hyvin monisyinen käsite. Hän lähestyi asiaa estetiikan näkökulmasta. Aloitettiin kuitenkin katsomalla filosofian sivua, jossa ilmaisulla on kaksi eri merkitystä. Toinen koskee Leibnizin metafysiikkaa, jossa ilmaisu merkitsee substanssien välistä representaatiota ja toinen viittaa Heideggeriin, jossa ilmaisu tarkoittaa merkitysrakenteita, jotka elävän elämän kokemukset tuottavat.

Kielitieteessä ilmaisu liittyy kielen yksikön esitykseen. Lisäksi termi liittyy moniin muihin alueisiin. Teatteritieteessä ilmaisu voidaan ymmärtää esittävän taiteen ulottuvuutena (on esimerkiksi teatteri-ilmaisun kursseja). Kirjallisuustieteessä ilmaisu liittyy perinteisesti retoriikkaan.

Estetiikassa ilmaisu-termi lähtee latinasta. *Exprimere* merkitsee työntämistä/ulos puristamista (ital. *espresso*) (esittää, kuvailla, kuvata, jäljitellä, kääntää). On arveltu, että termi on syntynyt kuvanveiston kontekstissa, jossa muovautuvaa materiaalia mm. puristetaan esittävään muotoon. Estetiikassa ilmaisu on hyvin keskeinen käsite, mutta silti hyvin vaikea määritellä. Hakuteoksissa onkin hyvin vähän asiaa koskevaa. Yleisesti oletetaan, että ilmaisu vaatii subjektin. Joka tapauksessa ajatus taiteesta ilmaisumuotona on hyvin vakiintunut.

Lea Laitinen kertoi, että kielitieteessä ei käytetä ilmaisu-termiä, vaan termiä *ilmaus*, vaikka alkusana on sama eli *expression* (esimerkiksi affektin ilmaus). Erona on se, että ilmaus viittaa selvemmin subjettiin eli ilmaisijaan. Laitinen mietti, olisiko myös estetiikassa ja taideaineissa järkevämpi käyttää samaa sanaa, jolloin subjekti on selvempi. Tiina Käkelä-Puumala kertoi, että käsitykseen siitä, missä määrin joku taideteos on tekijänsä suoraa itseilmaisua vaikuttaa myös teoksen genre. Tämänkaltaiset kysymykset ovat taustalla myös monissa tekijänoikeuskiistoissa. Filosofian puolella taas taustalla ei niinkään ole subjekti vaan metafyyminen rakenne.

Antiikin aikana taidetta ajateltiin lähinnä käsityönä, joka jäljitteli luontoa. Käsitys taiteellisesta ilmaisusta subjektiivisen kokemuksen ulkoisena muotona vakiintuu romantiikan ajan kirjoittajien myötä, syntyi esimerkiksi neron käsite, jolla on ainutlaatuinen näkökulma maailmaan.

Neron käsitteestä heräsi vilkas keskustelu. Käkälä-Puumalan mukaan taiteilijuus on nykyään demokratisoitunut - itse-ilmaisuu on arkipäiväistä ja koskee kaikkia eri tavalla kuin aiemmin ja Aino Kukkonen mainitsi, että luovuus on keskeinen käsite myös liike-elämässä. Markku Roinila nosti esille sen, että poikkeusyksilöille on toisaalta edelleen kova kysyntä ja toisaalta taiteen demokratisoituminen on aiheuttanut huolta tason laskusta, esimerkiksi internetissä julkaistujen romaanien kohdalla. Keskusteltiin jonkin verran tästä aiheesta – Janne Vanhanen toi esille, että kuvataiteen kohdalla ongelma on ollut pienempi.

Romantiikassa hylättiin klassisen taiteen ihanteet ja painotettiin ristiriitoja, kuohuntaa, spontaaniutta ja intuitiota eli subjektiivista näkökulmaa. Tätä voidaan pitää reaktionaalina valistusajan rationalismiin. Ilmaisua pidettiin tunteen ilmaisuna, ei niinkään havaintojen tai rationaalisen tiedon välittämisenä. Tunne on romantikoille ylimmillään *Weltanschauung* (Kant, Goethe, Schelling). Tosin myöhemmin termi merkitsi natsi-aikana samaa kuin kollektiivinen ideologia. Tälle löytyy myös modernimpi vertauskohta - fenomenologisessa traditiossa Mikel Dufrenne on käsitellyt asiaa juuri suomennetussa tekstissä ”taideteoksen maailma” (1953). Dufrennen mukaan ilmaisuvoimainen teos kykenee omaperäiseen esitykseen ilman, että se pyrkisi jäljittelemään todellisuutta. Tällöin teoksessa ilmaistu maailma herää eloon.

Taiteessa ilmaisusteoria oli paradigmaattinen teoria 1800-luvun lopulla (mm. Eugène Véron: *L'esthétique* (1878), Leo Tolstoi: mitä on taide? (1898)). Taiteen ilmaisuteoriassa taiteilijan ilmaisema tunne on taiteen totuus ja erottaa taiteen muista asioista. Ero mimeettisiin teorioihin on se, että esitys viittaa ”ulospäin”, maailmaan jota esitetään, ilmaisu taas ihmisen ”sisäiseen” tuntemuksiin. Taustalla taiteen muutos realistisesti esittävästä impressionistiseen tai ekspressionistiseen. Vanhanen esitti kaksi eri otosta, realistisen ja ekspressionistisen näkemyksen samasta Berliinin risteyksestä, jotka olivat hyvin erilaisia.

1900-luvulla ilmaisuteoria jatkoi voimakkaana (mm. Benedetto Croce: *Estetica* (1902), R. G. Collingwood: *Principles of Art* (1932), Yrjö Hirn: *Esteettinen elämä* (1914), K. S. Laurila, *Estetiikan peruskysymyksiä I-II* (1918-19)). Keskusteltiin Laurilan nationalismista ja sotaa edeltävän ajan kulttuuripolitiikasta Suomessa. Kukkonen toi esille vastakohdan, Bertol Brechtin, joka halusi herättää katsojassa ajattelun pikemmin kuin tunteet. Sodan jälkeen ilmaisuteoria koki romahduksen.

Ilmaisuteorioita kohtaan nousi kuitenkin kritiikkiä toisen maailmansodan jälkeen. Nostettiin esiin ilmaisuteorioiden ongelmia: eikö surullinen taiteilija voi saada aikaan iloa tuottavan teoksen? Entä jos yleisö ei tunne samoin kuin tekijä? Mikä erottaa taiteellisen tunteenilmaisun jostakin muusta? Onko esteettistä kokemusta olemassakaan? Käkelä-Puumala kysyi, miten tekijä voi kirjoittaa kymmenen vuotta yhden tunnetilan kuvausta?

Käkelä-Puumala nosti esiin myös uuskritiikin näkemyksiä, mm. intentioharhasta (taiteessa on ilmaisevia ominaisuuksia, mutta niitä ei voida kytkeä tekijään). Toinen on affektioharha: pitää erottaa teos lukijan tunnekokemuksesta. Itse-ilmaisu haluttiin kiistää - ajateltiin että teksti itsessään on tärkein. Uuskritiikki oli vallitseva suuntaus varsinkin USA:ssa 1950-luvulta 1970-luvulle, suomessa vielä 1980-luvulla. Strukturalismi puolestaan katsoi, että affektit nousevat tekstistä itsestään. Keskusteltiin myös taiteen politisoitumisesta, esimerkkeinä euroviisut ja Gay-kulttuuri sekä maahanmuuttajien taide. Roinila ehdotti, että ehkäpä ilmaisuteoria voi löytää uuden renessanssi some-kulttuurista (ns. emoticon-kulttuuri). Laitinen korosti, että esittäjyys voi olla monenlaista. Esittävässä taiteissa esimerkiksi yleisö voi olla esittäjä rituaalin tapaan (esimerkkinä Griefbook-projekti, jossa kukin osanottaja esitti suruaan tai menetystään olemalla hiljaa, ikään kuin surusaattona). Kukkonen & Koski totesivat, että ilmaisua ja esittämistä rituaalissa on tutkinut mm. Richard Schechner.

John Dewey korosti pragmatistina eri elämänalueiden välistä jatkuvuutta. *Art as experience* (1934): taide on emotioiden ilmaisemista, mutta tunteet perustuvat arkitodellisuuteen, eivät arjelle tuonpuoleiseen. Siten kokemus ja ilmaisu kietoutuvat yhteen. Deweyn mukaan ilmaisu on tiivistettyä, jalostettua kokemusta – ilmaisu rakentuu aiempien kokemusten ja uusien ajatusten sulautuessa yhteen. Taustalla on minkä tahansa organismin impulssi eli tarve

laajentaa kokemusta ulospäin ja eteenpäin. Kokemus ei ole Deweyn mukaan vain subjektiivista havainnointia, vaan määrittyy vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa. Se on siis jatkuvassa muutoksessa. Deweyn ajattelun taustalla on William Jamesin ajatus kokemuksesta jatkuvana virtana.

Kokouksen loppupuolella keskusteltiin vilkkaasti ilmaisuteorian ongelmista ja sitä seuranneista näkemyksistä. Pirkko Koski toi esiin, että esittävässä taiteissa ilmaisun on katsottu olevan nimenomaan Deweyn tapaan kiteytynyttä, jalostunutta kokemusta. On todennäköistä, että esitysteoreetikoilla on taustalla Deweyn pragmatistinen filosofia. On myös huomattava, että Ilmaisuteorian konkurssista huolimatta tanssintutkimuksessa fenomenologia on keskeinen piirre, joten ilmaisu on edelleen keskeinen katsantotapa.

Janne Vanhanen selosti Deleuzen affektioteoriaa – linnunlaulu on esitetty esimerkkinä taiteen alkuna. Alkuperäistä intentiota tuottaa taidetta ei ole, mutta meille se voi näyttää siltä – linnunlaulua on kuitenkin tarkasteltavana kokonaisuutena, johon kuuluu linnun elinympäristö, laulun tarkoitus, lintu reviirieläimenä jne.

Aino Kukkonen mietti dokumenttiteatteria, jossa esitys koostuu erilaisista, alkuperäisistä dokumenteista, mutta kuitenkin ilmaisu on tehty herättämään myös tunteita, ja mukana on myös tyyli. Siinä tunteet perustuvat arkitodellisuuteen. Koski mietti vielä, miten konteksti suuntaa vastaanottoa – esimerkiksi tiettyyn lehteen kirjoittaminen voi määrittää reseptiota. Tästä keskusteltiin paljon. Genre voi toimia myös identiteettipolitiikan välineenä (esimerkiksi maahanmuuttajakirjalija, saamelaiskirjailija, musta taide), huomautti Käkelä-Puumala. Tämä heijastuu myös siihen, että katsotaan että jonkin vähemmistöryhmän kokemuksesta ei voi kirjoittaa kukaan muu kuin ao. ryhmän jäsen. Sama koskee ns. naiskirjallisuutta – pitkään ajateltiin, että mies ei voi kirjoittaa naisen kokemuksesta ja toisinpäin.